

Piyasa Süreci Teorisinin Ahlâk Anlayışı Üzerine Bir Not

Fuat OĞUZ

1. Giriş

Sosyal bilimler felsefesinde ahlâkın pratik ve teorik yeri en önemli tartışmalardan birini oluşturmaktadır. Özellikle, “modern” kavramıyla tanımlanan sosyal düşüncenin bir uzantısı olan “neo-klâsik” iktisat, ahlâk kavramını dışlayan bir sistem kurmaktadır. Nitekim neo-klâsik iktisadın firma teorisinde, ahlâkın yeri olmadığı gibi, bütüncül bir model olarak tanımlanan bu sistemde herhangi bir ahlâk temelli yapı, sistemin yetersizliğine de işaret edeceğinden, teorik tutarsızlığa yol açmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bireylerin davranışları ve piyasada ortaya çıkan sonuçlar arasında nedensellik kurmak her zaman mümkün olmamakta, ayrıca belirli bir ahlâkî normdan hareketle piyasada ortaya çıkan sonucu değerlendirebilmek de imkânsız hale gelmektedir.

Bu yazı çerçevesinde vurgulanmak istenen en temel nokta, piyasaya dışarıdan belirli bir ahlâk normunu zoraki bir şekilde uygulatmanın beklenilmeyen olumsuz sonuçlar doğuracağını ifade etmektir. Toplumların kendi çıkarlarını güden bireylerden oluşması ve bu bireylerin hali hazırda bir ahlâk tasavvurlarının olması hem bireylerin sübjektif değer yargılarında hem de tercihlerinde etkin rol oynamaktadır. Bunların dışındaki ahlâkî dayatmalar sadece işlem maliyetlerini daha da artıracaktır. Ahlâkın piyasa iştirakçilerinin kendi yapısında varolduğunu ifade eden ve piyasa dışından yapılacak olan ahlâkî baskıların olumsuzluk meydana getireceğini ortaya koyan piyasa süreci teorisi bu konuda “ahlâkın ilgisizliği argümanı”nı geliştirmiş ve kendiliğinden bir düzenin kendi ahlâk anlayışını da geliştireceğini öngörmüştür. Bu nedenle, ahlâk sorununa dışsal bir çözüm bulma çabasının sadece sosyal problemleri artıracığını iddia etmiştir.

2. İktisat, Piyasa ve Ahlâk

İktisat bilimi içinde ahlâk tartışmaları, çoğunlukla, piyasanın, servetin yaratılmasında oldukça etkin olmasına karşın, dağıtım süreçlerinde başarısız olduğu id-

ası çevresinde yapılmaktadır. Buradan hareketle, ahlâkî temel alan bir mekanizmanın dağıtımını yapmakta daha etkili olacağı görüşü, yaygın olarak kabul edilmektedir. Ancak, piyasa süreci teorisi, bu görüşün karşısında yer almaktadır. Bu teoriye göre, piyasa mekanizması ekonomide bilginin en etkin aktarılması yoludur. Bu anlamıyla da, herhangi bir adaletsizliğe yol açmamaktadır. Kendi kararlarını vermekte özgür olan bireyler, piyasanın yarattığı ve dağıttığı bilgi ile hareket edeceklerdir. Daha da önemlisi, piyasanın herhangi bir adaletsizliği düzeltmek gibi bir amacı da yoktur. Piyasa, bireylere daha etkin kararlar vermelerini sağlayacak bir araçtır.

Piyasanın hem servetin yaratılmasını hem de dağıtımını etkin yaptığını savunan piyasa süreci teorisine göre; bu sisteme yapılacak müdahaleler, sisteme yanlış bilgilerin girmesine ve bireylerin sistemdeki bilgileri yanlış yorumlamalarına neden olacaktır. Piyasa, bireysel tercihlerin ve bekleme fiyatları yoluyla birbiriyle uyumlu hale getirildiği bir sistem olduğu için, ahlâkî normlar veya tercihlerin de etkin bir şekilde işlemesi piyasa sisteminde yer alacaktır. Sübjektif tercihlerin yönlendirmesi ile işleyen piyasa, bireylerin bir düzen içerisinde hareket edebilmelerine de imkân sağlamaktadır. Tercihlerin ne ölçüde realize edilebileceği de piyasa içerisinde belirlenmektedir. Bireylerin tercihlerini yanlış yapmaları veya piyasadaki bilgiyi yanlış yorumlamaları sonucu ortaya çıkacak olan etkisizlikler bile, diğer bireyler için işlem maliyetlerini azaltan unsurlar olacak ve piyasa dinamik bir süreçte bilginin daha etkin kullanımını sağlayabilecektir.

Bu çerçevede, piyasada işlem yapan bireyler, piyasanın yarattığı ve dağıttığı bilgiyi istedikleri şekilde kullanma özgürlüğüne sahiptirler. Piyasa mekanizmasının, bireylerin tercihleri ve amaçları dışında sağlamayı hedeflediği ve önceden tanımlanmış bir amacı bulunmamaktadır. Bu sistem içinde, toplam piyasa iştirakçileri açısından, minimum maliyete yol açan amaçların gerçekleştirilmesi daha fazla olacaktır. Nitekim, bireylerin niyetleri veya motivasyonlarından ziyade, toplumdaki yansıyan sübjektif bekleme fiyatları ne ölçüde karşılayabildikleri belirleyici olacaktır. Bireylerin ahlâkî tercihlerinin ne olduğu, davranışlarının piyasadaki sonuçları açısından belirleyici olmayacaktır. Piyasayı bireylerin tercihleri ve anlayışları dışında genel bir ahlâk normunu sağlamaya yönelik bir araç olarak görmek, dışsal amaçları modele dâhil etmeyi getirecektir.

Herhangi bir ahlâkî meşrulaştırmayı dışlayan piyasa süreci teorisi, klâsik liberal prensipler içerisinde, piyasanın ahlâk yapısından bağımsız olmasını ileri sürmektedir. İşleyen bir piyasa içinde zaten ahlâkî tercihler ve niyetler piyasa ile uyumlu hale geleceği için, bireylerin ahlâkî anlayışının piyasa üzerinde bir etkisi olmayacaktır. Bununla birlikte, piyasa mekanizmasının adaletli işlemediği argümanı, ahlâkın tamamlayıcı bir unsur olarak sunulmasına meşru bir zemin sağlamaktadır. Belirli bir düzen anlayışı ve özgürlüklerin kısıtlanması yoluyla piyasaya müdahale çabaları, piyasanın etkin bir şekilde işlemlerini engellemektedir.

Ahlâkın gerekliliği problemi devletin ekonomik hayattaki yeriyle de ilişkilendirmek faydalı olacaktır. Eğer piyasa sistemi, Hayek ve takipçilerinin iddia ettiği gibi, ahlâktan bağımsız olarak serveti hem yaratıp hem de dağıtacaksa, bu

açıdan devletin de ekonomik gerekliliğinin tartışılması söz konusu olacaktır. Bireysel hakların bir koruyucusu olmaktan öte bir anlam taşımaması beklenen devletin, bireylerin amaçlarını belirli şekillerde tanımlar hale gelmesi ve belirli bir ahlâkî normu uygulatma çabası içine girmesi, piyasanın işlemesi önünde önemli bir engel teşkil edecektir.¹ Piyasadaki bireylerin fiyat sinyallerini etkin olmayan sonuçlar doğuracak şekilde yorumlamasına yol açacak olan bu müdahaleler, nihaî amaçlardan bağımsız olan piyasanın belirli amaçlar yönünde manipüle edilmesine neden olacaktır.

Devletin toplumsal refahı artırıcı bir fonksiyon üstlenmesi, bireysel hakların korunmasının önüne geçtiği durumlarda, bireysel ahlâkın üstünde bir *sosyal kamu ahlâkının* empoze edilmesi sonucunu da doğurmaktadır. Bu ise, sadece ekonomik sonuçları itibariyle bile bireylerin seçim özgürlüklerinin kısıtlanmasına neden olmakta ve bireyin üstünde olan bir devlet anlayışına yönelmektedir. Devlet müdahalelerinin başarısızlığının teorik nedenlerinin başında gelen bilgi problemi² açısından bakıldığında da, böyle bir sistemin kendi hedeflediği amaçları açısından bile etkin olmayan sonuçlar ortaya çıkaracağı muhakkaktır.

Ekonomik kurumları ahlâkî bir temele dayandırma çabası, devletin de ahlâkî bir temele dayandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu, yukarıda işaret edilen problemlerin sistemin ayrılmaz bir parçası olmasını kolaylaştırmaktadır.

Buraya kadar piyasa süreci teorisinin genel olarak ahlâk ve piyasa ilişkisine bakış açısını ifade ettikten sonra, şimdi piyasa süreci teorisinin dışarıdan ahlâk empoze edilmesine karşı olmasının nedenlerini ve fikrî temellerini belirtmek yararlı olacaktır. Her ne kadar bu soruya etraflıca bir cevap verebilmek bu yazı içerisinde mümkün değilse de bu karışıklığın Avusturya İktisat Okulu'nun kurucusu olan Carl Menger ile şekillendiğini söyleyebiliriz.

3. Piyasa Süreci ve Ahlâk

Piyasa süreci teorisinin kurucusu olarak kabul edilen Carl Menger, sosyal bilimlerin metodu üzerine yazdığı eserinin (1985) son kısmında, *iktisada ahlâkî yaklaşımı* üç sayfalık kısa bir notta tartışmaktadır. Menger'e göre ahlâk, insan faaliyetini ve sosyal kurumların gelişimini anlamakta özel bir yere sahip değildir. Ahlâk'ın da bilimsel bir kategori olarak incelenebileceğini kabul eden Menger³, bu bağlamda ahlâka ayrıcalıklı bir yer vermeye de gerek görmemektedir (1985, s. 62). Bu nedenle, ahlâk piyasadaki bireylerin bilgiyi değerlendirmelerinin bir üst kategorisi olarak kullanılmamalıdır. Piyasa sistemi, bir başka deyişle katallaksi (evrensel

1. Schütz'un tanımlamasıyla bir ideal tip olarak kalmasını beklediğimiz devletin, bireylerin anlayışlarının ötesinde ve üstünde bir erke sahip olması, bireyleri de ister istemez daha pasif oyuncular haline getirmektedir.

2. Bilgi probleminin ayrıntılı bir tartışması için Oğuz'a (1999) bakılabilir.

3. Menger'in tartışmaları, dönemin sosyal bilimler metodolojisi (Methodenstreit) tartışmaları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Avusturya iktisadı içinde ahlâk anlayışı sonuçları itibariyle yirminci yüzyılda Mises ve özellikle Hayek ile önemli bir dönüşüm göstermiştir.

mübadele ağı) içinde, bireylerin davranışları her zaman ilk baştaki niyetlerine uygun sonuçlar vermeyebilmektedir. Diğer bütün sosyal kurumların olduğu gibi, ahlâkî davranışların da niyetlenmemiş (unintended) sonuçları kaçınılmazdır. Bu ahlâkî incelemenin anlamsız olduğu veya ahlâkın gereksizliği şeklinde bir sonuca gitmemektedir. Aksine, sosyal kurumların kendiliğinden oluşumunda toplumun ahlâk dokusu önemli bir belirleyicidir. Ancak, nedensellik ilişkileri bağlamında ahlâk, ekonomik hayata ilişkin anlamlı sonuçlar üretememektedir.⁴

Kendiliğinden doğan düzen geleneğinin⁵ önemli bir temsilcisi olarak kabul edilen Menger'in iktisadî anlayışının merkezinde, kendi çıkarını düşünen bireylerin davranışlarının *niyetlenmemiş* yansımalarıyla ortaya çıkan düzen kavramı bulunmaktadır. Bireylerin motivasyonlarının öneminin olmadığı bir sistemde, ahlâkın belirleyiciliğinin de ortadan kalkacağını tahmin etmek güç olmayacaktır. Zira bireylerin davranışlarında belirleyici olan *rasyonellik* olmaktadır. Daha da ötesi, bireylerin motivasyonlarını ve niyetlerini davranışların sonuçlarından bağımsız olarak değerlendirebilmek mümkün değildir.

Ahlâkî davranışın ekonomik davranışa göre daha etkin sonuçlar ortaya çıkaracağı düşüncesi, belirli bir ahlâkî norma göre hareket eden bireylerin davranışlarının niyetlenmemiş (unintended) sonuçlarının olmadığını varsaymaktadır. Bu durumda da ahlâkî, diğer sosyal kurumlardan ayrı düşünmek gerekmektedir ki, Menger buna yanaşmamaktadır. İnsanın anlayışının ötesinde bir bilgi kategorisine dayanmak zorunda olan bu düşünce, hermenötiğin bizlere gösterdiği pek çok problemin de bir varsayımla dışlanmasını getirmektedir. Böyle bir anlayış, bizi, doğrunun objektif ve mutlak olması ve bireylerin de bu insanüstü kategoriyi tam olarak anlayıp uygulamaları gibi tarihle pek de uyumlu olmayan bir sonuca götürmektedir.

Menger'e göre, sosyal kurumlar bireylerin bilinçli davranışlarıyla değil, kendi çıkarları peşinde koşmalarının *tali sonuçları* olarak ortaya çıkmaktadır (1985, s. 146). Bunun ekonomideki en önemli örnekleri, piyasa ve paradır.⁶ Bireyler, piyasaları bilinçli olarak kurmazlar, nihaî amaçları piyasada mübadele yapmaktır. Piyasa bunun bir tali sonucudur. Tarihte de piyasalar kendiliğinden doğan bir düzen çerçevesinde ortaya çıkmışlardır. Aynı şekilde, paranın ortaya çıkışı da kendiliğinden doğan bir düzeni takip etmektedir⁷ (1985, s. 146; 1994, s. 257-62). Ahlâkın da bireylerin bilinçli tercihlerinin dışında ortaya çıktığını düşünen Menger, doğal kanunların bu

4. Burada, Avusturyalıların gencl olarak, insanın mükemmel olabileceğine inanmıyor olmaları da önemli bir rol oynamaktadır. Hem bilgi olarak hem de anlayış olarak her zaman tarihsel olmak zorunda olan bireyler, mutlak doğrulara ilişkin, ontolojik kategorilerden hareketle davranma kabiliyetine gündelik hayatlarında sahip olamamaktadırlar. Bir anlamda, ontik olanın insana hakim olmasıyla da ilişkilendirilebilecek olan bu anlayış, bize niçin ahlâkın piyasa tartışmaları dışında tutulması gerektiği konusunda da ipuçları vermektedir.

5. Bu geleneğin önemli isimleri olarak Adam Ferguson, Adam Smith, ve David Hume sayılabilir.

6. Paranın ortaya çıkışıyla ilgili Menger'in tartışması için bakınız Menger (1994, s. 257-285).

7. Menger, ahlâka ilâve olarak dini de bu çerçevede değerlendirmektedir. İnsanın ötesinde bir kaynağı olan din dahi, insana ulaştığında belirli bir tarihsellik kazanmakta ve sosyal bir kurum haline gelmesiyle birlikte, istemdişi sonuçlarını üretmeye başlamaktadır.

bilinçli tercihlerinin dışında ortaya çıktığını düşünen Menger, doğal kanunların bu alanda da işlediğini savunmaktadır.⁸ Sosyal bir yapı olarak ahlâk sistemi de kendiliğinden doğan düzen ve evrim kavramları çerçevesinde anlaşılabilir bir olgudur. Menger'in görüşlerinin doğal bir uzantısı sübjektif değer teorisinde kendisini bulmaktadır. Malların değerinin tüketicilerin bu mallara verdiği *değer* üstüne kurulu olduğunu düşündüğümüzde, bireylerin ahlâkî değerlendirmeleri de malların değerinin ne olacağı üzerinde dolaylı olarak etkili olacaktır.

Ahlâkî yapıların toplumun işlem maliyetlerini azalttığı bir gerçektir. Bireylerin davranışlarının istenmeyen sonuçlarını azaltmak, veya daha az maliyetli hale getirmek yönünde ahlâkın önemli bir fonksiyonu vardır. Ancak bu fonksiyon, ahlâkî diğer sosyal kurumlardan ayrıcalıklı bir noktaya taşımamaktadır. Meselâ, aynı fonksiyonu hukuk kurumunun da oynadığını söylemek mümkündür. Esas amacı işlem maliyetlerini azaltmak olarak belirlediğimiz zaman, ahlâkın gerekliliğini değil, maliyetleri azaltmanın önemini vurgulamış olmaktadır. Hatta bir adım daha ileri gidersek, böyle bir yaklaşım, ahlâkın herhangi bir sosyal kurum olduğu anlayışını da desteklemektedir. Hayek'in fikirleri çerçevesinde, ahlâk da diğer kurumlar gibi grup seçimi (group selection) süreci içinde oluşmaktadır (1988, s. 68).

Bireylerin sübjektif anlayışlarını ve davranışlarını şekillendiren ahlâkî normların, niyet dışı olarak ortaya çıkan sosyal kurumların anlaşılmasında da yardımcı olması söz konusu değildir. Niyetlerin ahlâkî bir değerlendirmesi, bize motivasyonlarla sonuçlar arasında mekanistik veya nedensel bir ilişki kurma konusunda yardımcı olamayacaktır. Zira bireysel davranışın sosyal sonuçları, bireysel amaçlarla her zaman aynı değildir. Piyasada sosyal olarak ortaya çıkan sonuçta, sadece bir bireyin değil, diğer bireylerin de etkisi vardır. Düzen ise ancak sosyal sonuçlarla açıklanabilir.

Bununla birlikte, iyi niyetten iyi sonuçlar ortaya çıkmaz demek (veya tam tersi), ahlâkın insan davranışları üzerindeki belirleyiciliğini dışlamak anlamına da gelmez. Ancak, bilginin ve zamanın sınırlılığı (veya daha geniş olarak, insanın sonluluğu) ahlâkî temel alan davranış kalıplarının sosyal düzleme taşıdığında aynı mükemmellikte sonuçlar vermemesine neden olmaktadır.

Kendiliğinden düzen içerisinde bireylerin bilgileri azaldıkça ve kısıtları arttıkça, davranışlarının niyetlenmemiş sonuçları da artacaktır. Menger'e göre, sosyal bilimlere yönelik araştırmaların temelinde niyetlenmemiş sonuçların azaltılması hedefi olmalıdır. Bireyler belirli davranışlarda bulunurken, diğer bireylerin nasıl davranacaklarını da dikkate almak zorunda olduklarından, kendi ahlâkî motivasyonlarını bilinçli olarak da değiştirme eğilimi geliştireceklerdir. Kendiliğinden doğan düzen zaman içinde dinamik bir dengenin oluşmasını sağlayacaktır.

Menger'in tezinden hareketle ahlâk ve iktisatın birbirine karşıt olduklarını söylemek ne derece doğrudur? Bu noktada Hayek'in söylediklerine bakarsak Avusturya Okulu iktisatçılarının görüşlerinin ne yönde şekillendiğini de görmüş olabi-

8. Bu anlayış daha sonra Hayek'in sosyal evrim anlayışına da temel teşkil edecektir.

ğerlerin aklî türetmelerin bir sonucu olmadığını ileri sürmektedir (1988, s. 66). Hayek'e göre hâkim belirleyici, kültürel evrimdir. Hem ahlâk hem de diğer sosyal kurumlar, bir evrim süreci içerisinde şekillenmektedirler. Kendiliğinden doğan düzenin (spontaneous order) bir parçası olan bu evrimsel süreç, özgür toplumun tek ortak değeridir. Ahlâk ve moral değerler, ve tabîî diğer sosyal ve ekonomik kurumlar, ulaşılabilecek somut amaçlar olmaktan ziyade, toplumu birbirine bağlayan soyut kurallar bütünüdür.

Bu sistem içerisinde kurallar, bilgisizliği azaltmaya yönelik evrimsel bir süreçte oluşan kurallardır. Ahlâkın sosyal düzlemde ziyade bireysel boyutta yer almasını savunan klâsik liberal görüşün kaynağı da böylece ortaya çıkmaktadır. Liberal bir sistem kendine ulaşılabilecek somut ahlâkî kurallar veya ahlâkî uygulamalar koymaz. Bunun yerine, uyulacak kuralların sosyal bir evrim yoluyla oluşmasını savunur (Hayek, 1988, s. 79). Toplum bir düzen içerisinde tutacak olan da bu organik doku olacaktır. Böylece davranışların belirli ahlâkî normlara uyup uymadığından ziyade, oluşan sosyal kurallara uygunluk belirleyici olmaktadır. Bu da bizi, piyasa süreci teorisinin en temel argümanları arasında yer alan hukukun üstünlüğüne götürmektedir. Zira, piyasanın karşılıklı olarak bekleyişlerin uyumlaştırıldığı bir süreç olduğu kabul edilirse, hangi ahlâkî sistemin tercih edileceğinden bağımsız olarak bir düzen oluşacaktır.

Burada özetlenen klâsik liberal anlayış, ahlâkın önemini dışlamamaktadır, sadece, bireysel sorumluluğu, sosyal sorumluluğun önüne geçirmektedir. Belirsizliğin ortadan kaldırılmasına yardımcı olan ahlâkî davranış, bireyin kendiliğinden doğan düzen içinde uyumlu bir şekilde faaliyet göstermesini kolaylaştırmaktadır. Belirli bir ahlâkî çerçevenin piyasa davranışını kuşatması yerine, piyasa davranışını ortaya çıkaran kuralların yapısı daha öncelikli problem haline gelmektedir.

Bu yüzden, belki de, bütün sosyal kurumlara ilişkin anlayışı tek bir temel düstür ile tanımlamak daha doğru olacaktır. 'Rule of law' ifadesindeki *law* (kanun, hukuk) bizi, sosyal hayatı düzenleyen bütün kurumsal yapıların evrimine ilişkin genel bir kurala götürmektedir. Piyasa sistemini oluşturan gönüllü değişim ilkesi, sosyal kurumların ortaya çıkmasında da temel belirleyici olmaktadır. Bu sisteme yapılan müdahaleler, ortaya çıkan kurumsal yapıların, aynı piyasada olduğu gibi, daha düşük sosyal etkinlik düzeylerine ulaşılmasına neden olmaktadır.

Ahlâkî anlayışlarının ne olduğundan bağımsız olarak, bireylerin ahlâk (ve din) tercihlerine yapılan dışsal müdahaleler kurumların etkin bir şekilde işlemlerini engelleyecektir. Herhangi bir ahlâkî düzenleme, ancak bireylerin tercihleri ile uyumlu ise piyasada kendisine bir yer bulacaktır. Eğer toplumun ahlâkî tercihleri bu düzenleme ile birebir uyuşmuyorsa, bireylerin toplum içindeki faaliyetleri daha maliyetli hale gelecektir.

Buraya kadar tartışılanları özetleyecek olursak, piyasaya dışarıdan ahlâkî normların dayatılması, sadece piyasanın işlemlerini zorlaştıracaktır. Bireylerin ahlâk anlayışları, onların piyasadaki tercihlerinde zaten belirleyici olacağı için, bireylerin kendi ahlâk anlayışlarının da kendiliğinden bir düzen çerçevesinde geliştiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Toplumun bir evrim sonucunda dengeye gelen ahlâk anlayışının dışındaki zorlamalar, devletin toplum üzerinde dışsal amaçlar tanımlamasına yol açar. Bu ise, bireylerin davranışlarını belirleyen teşvik mekanizmalarının etkin sonuçları ortaya çıkarmaktan uzaklaşmasına neden olur.

Kaynaklar

- Hayek, F. A. (1988), *The Fatal Conceit*, Chicago: University of Chicago Press.
- Menger, C. (1985), *Investigations Into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics*, çev. F. J. Nock, New York: New York University Press.
- Menger, C. (1994), *Principles of Economics*, çev: J. Dingwall ve B. F. Hoselitz, Grove City, PA: Liberterian Press.
- Oğuz, F. (1999), "Hayek'in Pratik Bilgi Anlayışı Üzerine Kısa Bir Yorum", *Liberal Düşünce Dergisi*, c. 4, s. 16, ss. 92-103.